

Путеви и странпутице духовно вођене политике

Јован О. Деспотовић

(Критички приказ књиге Зорана Милошевића *Политика и теологија*)¹

„Православној духовности треба дати заслужено место у народној култури; другим речима, будућност српског народа ће одређивати његова обogaћена култура, а не црква која то од 1804. године даље није никада вршила“ – академик Милорад Екмечић.

Однос политике и религије једна је од најсудбоноснијих одредница развоја људског друштва од самог почетка његове историје, прецизније речено – од настанка првих држава. Тај однос све до данашњег дана не престаје да привлачи велику пажњу како теолога, политиколога и филозофа политике на филозофском, научном и теолошком плану, тако и политичара и свештенства на, да се тако изразимо, „оперативном“ плану.² Ипак, када се однос између политике и религије посматра у историјској перспективи, има много мишљења да је целокупна људска историја, између осталог, представљала процес еманципације политике од религије. Да ли је потребно подсећати, уосталом, на цивилизацијска достигнућа велике француске револуције (крај 18. века) на том плану? Довољно је видети да је као цивилизацијско достигнуће процес секуларизације (тј. ослобађања друштва и политике од чврсте контроле религије и потискивање цркве на духовну сферу деловања) ухватио своје дубоке корене чак и у исламском свету, без обзира на све данашње

¹ Књига Зорана Милошевића *Политика и теологија* објављена је крајем 1994. године у Нишу, у издању „Градине“ и Југословенског удружења за научно истраживање религије.

² У поговору Ђокице Јовановића у књизи *Политика и теологија* Зорана Милошевића се истиче да је „у вишемиленијској историји цркве (или црква) и државе, њихов међуоднос вазда лично на неразруживу везу. Та је релација каткада била непријатељска, каткада сарадничка, хијерархијска или, пак, успостављена према принципу апсолутне нетолеранције. Та неразружива релација представља једну од битних константи које одређују скоро све цивилизације овога света. Да ли је њихова веза заснована на идеолошком, односно догматском постулату о тотализујућој суштини њихових спознаја. Уколико се тотализујућа идеја протеже од државног разлога ка верском догматизму, ради се о симбиотичкој вези; уколико свака понаособ претендује на ексклузивитет своје спознаје, на делу је сукоб“.

„успехе“ исламских фундаменталиста и интегрита. Наравно, ти процеси секуларизације нису ишли једносмерно и сталном „узлазном“ путањом, већ спирално, са доста осцилација и „падова“, при чему су религија и цркве често успевале да поврате „изгубљене“ позиције. А, сведоци смо како и сада, на крају овог за људе чудесног и трагичног 20. века, религија успева да одржи многе своје позиције, да их поврати или, чак, да прошири поља свог деловања, посебно у деловима света који не припадају тзв. Западу.

Када је реч о месту и улози религије (уопште) у данашњој изградњи „новог светског поретка“, мора се констатовати, пре свега, да је религија у том процесу максимално инструментализована.³ Није тешко закључити да је реч о веома снажном идеолошком и политичком оруђу за потчињавање народа, држава и појединаца (посебно у тзв. празном простору или у простору који је раније био ван контроле данашњих центара моћи у свету) власти господара „врлог новог света“⁴ и за нове облике успостављања и одржавања контроле над њима, без обзира на све привиде очувања самоидентитета кроз религију или на „отпоре“ који се под окриљем религије наизглед пружају пред налетима таласа мондијализације. Разбијање претходне Југославије, избијање и генеза југословенске кризе, као највећег и најопаснијег кризног жаришта савременог света у протекле две-три године, недвосмислено потврђују те закључке.

Условно говорећи, када је реч о савременом свету, могла би се у извесној мери прихватити констатација да је нестанком биполаризма и идеолошко-политички супротстављених блокова створен значајан простор за деловање религијског фактора и појединих цркави, али искључиво у земљама које су биле у саставу пораженог (тзв. источног или „комунистичког“ блока). Религија је, дакле, у бившим „комунистичким“ земљама добила нове и велике подстицаје, отпочињући привидно велику офанзиву са својим новим „идентитетом“ и, пре свега, са својом „надом“, што покушава да је понуди становништву тих земаља, које се све суочавају са великим економским, социјалним, политичким, културним и другим проблемима, односно са кризом из које ће вероватно тешко икада више изаћи. Ипак, када је реч о разматрању, описивању и објашњавању тих процеса у савременом свету (и код нас), мора се признати да се ради о проблему којег је веома тешко непристрасно и објективно проучавати, као и да је реч о једном од питања које изазива највише спорова (макар у некадашњим „комунистичким“ земљама), првенствено због тога што је то питање изузетно много оптерећено дневном политиком⁵ и различитим сукобима интереса.

³ Видети, на пример, чланак америчког публицисте и политиколога Семјуела Хантингтона „Сукоб цивилизација“ у часопису „Форин аферс“ (Foreign Affairs), лето 1993, стр. 22–49.

⁴ Овде је као синоним за антиутопију (тачније речено за антинаду) искоришћен наслов књиге *Врли нови свет* чувеног енглеског писца Олдоуса Хакслија.

⁵ После слома система тзв. реалног социјализма, у већини земаља бившег „Источног блока“ цркве су кренуле у велику офанзиву, најчешће врло агресивно и углавном са реваншистичких идеолошко-политичких позиција, при чему су се често идентификовале са носиоцима ултрадесних политичких опција

Књига Зорана Милошевића *Политика и теологија*⁶ представља покушај истраживања и одређивања места и улоге религије у поменутим процесима који се одвијају у свету после завршетка „хладног рата“, конкретније речено значаја и деловања религијског фактора у политичким и друштвеним процесима и у свим тектонским променама на просторима раније Југославије у периоду од 1990. године до данас. Сам аутор у уводу наводи да књига говори „о уделу политичке, 'црквене' и 'световне' теологије на оно што нам се догађало, збива и биће“, као и да је настала на основу вишегодишњег изучавања „политике теологије Римокатоличке и Српске православне цркве“ и „из истраживања световних, политичких концепција религиозног феномена“. Ово дело представља, заправо, збирку чланака, текстова и реферата које је Зоран Милошевић објавио у различитим публикацијама и часописима или које је излагао на различитим научним и публицистичким скуповима и семинарима на тему односа политике и теологије на просторима раније Југославије у претходне четири године. Књига је подељена у три тематске целине („О политичко-теолошкој парадигми Српске православне цркве“, „О политичко-теолошкој парадигми Римокатоличке цркве“ и „О световној политичко-теолошкој парадигми“),⁷ уз пре-

и најконзервативнијим структурама, које су дошле на власт у већини од тих земаља. Међутим, како су те политичке снаге свакодневно биле дискредитоване у политичком животу земаља бившег „Источног блока“, поједине цркве су биле све више маргинализоване на друштвеном и политичком плану, губећи скоро потпуно онај претходни „замах“ и „значај“. Неке цркве су закаснило покушале да се дистанцирају од својих ранијих политичких „савезника“ са деснице (као, на пример, у Пољској и Мађарској), посебно онда када је постало јасно да ће снаге леве оријентације однети убедљиве победе на парламентарним изборима у тим земљама. Међутим, такво „кориговање“ ставова црквених кругова је остало без већег значаја.

Ипак, ово су само неке назнаке, без икаквих претензија на свеобухватност, за разумевање процеса у вези са религијом који се одвијају у нашем делу света, пре свега да би се схватило да се „слеже тло“ на умораном религијском пољу и да религија више објективно не може да има у друштвеном и политичком животу онај значај који је имала у ранијим периодима људске историје. У сваком случају, да би се схватили поменути процеси потребна је једна шири и продубљенија научна анализа, са компаративним прегледом значаја и улоге религије у свакој од земаља бившег „Источног блока“ и код нас.

⁶ Зоран Милошевић је аутор (политиколог) млађе генерације који се бави проблемима социологије религије и у протеклих неколико година је објавио више радова, чланака, приказа и превода, као и књигу *Одбрана (између сна и јаве)* 1992. године у Београду.

⁷ Свака од те поменуте три тематске целине садржи више текстова Зорана Милошевића о поменутој проблематици објављених у претходном периоду. У првој се налазе чланци „Српско-православна критика југословенског система“, „Зашто у Српској православној цркви нема клерикализма“, „Православље и (де)секуларизација“, „Прилог критичи светосавске концепције народне одбране“ и „Православље, рат и страдање“. У другој се налазе текстови „Уједињена Европа–Европа регија, операционализација католичке друштвене доктрине“, „Косово, људска права и Ватикан“, „Католизација православних – деватиканизација католика“, „Политичко деловање цркве у словеначком моделу цивилног друштва“ и „Понижење са покрајинском црквом“. У трећој се налазе чланци „Ново доба – религија новог светског поретка“, „Социјалистичка партија Србије, Српска православна црква и религија“ и „Српски покрет обнове, Српска православна црква и српско национално питање“.

глед коришћене литературе, напомене о текстовима и аутору и (подстицајни и критички) поговор Ђокице Јовановића.

Књига Зорана Милошевића отвара и (са једним, условно речено, „новим“ приступом) проблематизује однос политике и теологије, као и „световне“ и „духовне“ идеологије, при чему се наводи низ полемичких ставова и закључака, који пре свега могу бити интересантни за покретање шире дискусије о тим питањима. Међутим, аутор често остаје на публицистичком нивоу разматрања, односно не прелази на продубљени научни ниво описивања и објашњавања тих феномена (што је вероватно условљено и самим карактером књиге). С друге стране, методолошки приступ Зорана Милошевића носи снажан печат актуелних збивања и ауторових опредељења, што му често искривљује критички приступ или понекада потпуно потискује у други план сваки облик критичког разматрања, бар када је реч о његовом бављењу питањима која су повезана са Српском православном црквом. Али, и то је, такође, условљено карактером књиге и могло би се чак рећи да таква публицистичка и научна „пристрасност“, када је реч о Српској православној цркви, није само карактеристична за књигу Зорана Милошевића и за приступ овог аутора, већ је преовлађујућа тенденција међу нашим научницима, интелектуалцима и новинарима који се баве укупним изучавањем Српске православне цркве или пишу о питањима религије.⁸ Коначно, када је реч о карактеру ове књиге (збирка раније објављених текстова и излагања) мора се констатовати да је то једна од њених слабости и, само донекле, предности – слабости, јер текстови носе „печате“ тренутака у којима су писани и одражавају дневно-политичка опредељења и предрасуде самог аутора; а предности, јер су текстови резултат непосредних истраживања и посматрања, односно представљају конкретна „сведочанства“ (са великим бројем података) о времену у којем живимо.

Средишње питање којим се бави Зоран Милошевић у својим студијама јесте доказивање тезе да у Српској православној цркви не постоји клерикализам, односно да је клерикализам, заправо, инхерентан (својствен) искључиво Римокатоличкој цркви. Аутор, такође, покушава да докаже и „своју“ тезу о „световној политичко-теолошкој”

⁸ Аутору овог приказа није позната ниједна озбиљнија студија која се код нас појавила последњих година у којој су, на пример, Српска православна црква и њени теолошки и политички ставови били објективно, научно и критички разматрани. Углавном у нашој литератури, публицистици и у новинским текстовима преовлађују апологетски приступ, некритичка и пристрасна разматрања.

У приказу зборника „Шта нам нуди православље данас“ („Политика“ од 2. априла 1994, чланак са насловом „Вера и криза“) Јовица Стојановић истиче да је изузетно тешко селективно приступати студијама односа теологије и политике у „данашњој хиперпродукцији говора о православљу“. Јовица Стојановић наводи да је „почетак југословенске кризе пратио и повратак националном хабитусу и ревитализација вере, али уз много хаотичних и френетичних тонова, у чему нимало није заостајала политичка манипулација, која је поништила сваки духовни дигнитет, па је почесто враћање такозваном националном бићу било суновраћење странпутицом у прошлост и приближавање ономе што се пре може назвати националним не-бићем“.

парадигми, односно о крајње негативистичком односу одређених политичких фактора у нашој земљи у односу на Српску православну цркву и њено деловање, пре свега садашње партије на власти („под влашћу СПС, Српска православна црква и хришћанска религија се уопште не могу надати било чему добром“).

Зоран Милошевић децидирано одбија било какву могућност да у Српској православној цркви може постојати клерикализам, јер је, по њему, „она више окренута оностраности, забрањује свештенству политичарење, спречава му упражњавање световне власти и гради препреке клерикалистичким амбицијама“. Свако супротно мишљење, односно тврдње да у Српској православној цркви и те како постоје јаке клерикалистичке тенденције, Зоран Милошевић квалификује као да је „овде очигледно неко полупао лончиће“. При томе, он износи аргументе као што су: „да би се православни клерикализам спроводио, мора постојати и званични политички програм“ цркве, закључујући да је пре свега реч о темама „које немају везе са клерикализмом, али и те какве везе имају са српским националним питањем“ (наравно, ставови Српске православне цркве су, по њему, најзначајнији за разматрање српског националног питања, које аутор иначе нигде шире не објашњава).

Да би могао да докаже своје поменуте тезе, Зоран Милошевић полази од веома уске дефиниције клерикализма, која је дата у *Малој енциклопедији Просвете* и која клерикализам искључиво везује за деловање Српске православне цркве. Наравно, сам аутор увиђа недостатке таквог приступа и наводи и неке шире дефиниције клерикализма, али само да би их негирао.⁹ Поред тога, као један од аргумената Зоран Милошевић наводи да „православље, за разлику од католицизма, признаје примат државе“. Без обзира на то што региструје неке покушаје стварања црквено-националног програма у нашој новвијој историји, претходни аргумент је у очитој контрадикцији са осталим ставовима који су изнети у књизи, посебно са ставовима који се односе на садашњи

⁹ На пример, дефиницију Дражена Лалића, по којој се клерикализам „може схватити као настојање дела свећенства и под његовим вођством дела ангажираних вјерника-лаика великих и организованих конфесија за задобијање доминантне позиције у самој цркви и што изразитије улоге у друштву у цјелини у увјетима одвојености цркве од државе. До клерикализма се долази када се религијски обрасци покушају политичким средствима наметнути као једино легитимни и свеобавезни. То деловање се врши на основу изграђеног идеолошког система репрезентирања вјерника у ванверској, културној, политичкој и другим сферама, оправданог вољом натприродног и непроверљивог ауторитета“.

Зоран Милошевић одбацује ту дефиницију као идеологизам и као, у крајњој линији, последицу „завере“ против православља, уместо да је, уколико је она и нетачна, разгради научним аргументима и понуди чак и своју дефиницију која би била прихватљива.

У страниој литератури, на пример, „Америчка енциклопедија“ такође даје једну ширу дефиницију клерикализма, која је заснована на мешању религијских фактора у политику. Појам клерикализма се везује за све важније религије, али углавном европске цивилизације (дуализам световне и духовне власти током читаве историје тзв. западне цивилизације). Ипак, клерикалистичке тенденције се уочавају и код религија које немају изразитије институционализоване црквене структуре (на пример, будизам, хиндуизам и слично).

однос цркве и државе (мада Зоран Милошевић упадљиво мало говори о односу цркве према држави и ту релацију једноставно своди на однос државе према цркви).

С друге стране, у књизи се доказује, као што смо већ рекли, да је клерикализам инхерентан католицизму, при чему Зоран Милошевић износи читав низ тачних констатација и опсервација. Постављајући питање „зашто је, дакле, потребна регионализација уједињеној Европи и Римокатоличкој цркви“, аутор, на пример, наводи да „католичка црква не сматра народе божјом творевином (?) и жели њихово 'топљење', при чему се у Европи одлучила за Немце, односно да сви други постану Германи“. Исто тако, он констатује да је „визија уједињене Европе (и Европе регија) створена у католичкој цркви, а преко демохришћанских и народних партија је презентована широкој јавности у виду политичких програма“. Са правом оптужујући Римокатоличку цркву за њену улогу у стварању „новог поретка“ (у Европи и у свету), Зоран Милошевић превиђа да је заправо реч о новим неоколонијалистичким процесима и о новим облицима успостављања доминације и хегемоније у савременом свету, иза чега стоје велики центри политичке и економске моћи, који данас (поново) „освајају“ свет. А, ти центри делују и преко религијских институција и различитих цркви, јер је религија облик идеологизоване свести, односно средство за потчињавање људи или за њихово духовно преображавање да би лакше били потчињени.

Када говори о Ватикану, Зоран Милошевић посебну пажњу обраћа на непоштовање људских права у Католичкој цркви и на „двоструке аршине“ наступа Католичке цркве на том плану. На пример, Ватикан није потписник Декларације о људским правима Уједињених нација (и поред бројних притисака да то учини), а са друге стране говори о кршењима људских права на Космету. У књизи се детаљно износе и примери и докази кршења људских права у самој Католичкој цркви. Ова запажања Зорана Милошевића делују веома подстицајно, посебно ради разумевања ставова Ватикана у изградњи „новог светског поретка“. Управо због чињенице да таква критика „погађа у центар“, можда би се могло сугерисати целовитије обрађивање концепције људских права у оквирима православља и утемељивање ставова православља о проблемима људских права, што би свакако допринело супротстављању прозелитизму и унијаћењу, а посебно разобличавању наступа Католичке цркве.

Већ из саме чињенице да је религија облик идеологизоване свести људи, која је иначе скоро неспорна међу свим озбиљнијим научницима који се баве вером, није тешко закључити да у свакој цркви и у свакој религији постоје клерикалне тенденције (неко би то чак могао да оквалификује као фундаментализам у ширем смислу речи). Стога, када Зоран Милошевић указује, на пример, да „Ватикан забрањује верницима да на изборима гласају за партије леве оријентације“, дужан је да каже да је и патријарх Павле позивао вернике у Србији да не гласају за „безбожничке партије“, да не помињемо чињеницу да је косметски

владика Артемије на Видовданском сабору (јун 1992. године) позивао, маниром опозиционог лидера, присутне испред југословенског парламента да „покидају комунистичке ланце“.

Дакле, ако се само пажљиво прочитају саопштења са Светих архијерејских синода Српске православне цркве у последње три-четири године, није тешко оспорити тврдњу Зорана Милошевића да не постоји клерикализам у Српској православној цркви. Није умесно пренебрегавати постојање тих клерикалистичких тенденција само због непостојања формалног и званичног клерикалистичког програма у Српској православној цркви. Ставови појединих црквених великодостојника, поменимо, пре свега, за наш народ шокантно иступање владике Атанасија Јефтића на Независној телевизији Студио Б пре скоро три године (које Зоран Милошевић није ни поменуо у својој књизи), представљају такође индиције за постојање клерикалистичких тенденција у Српској православној цркви. Уопште није потребно посебно помињати да су неки свештеници недавно рушили споменике из народноослободилачког рата или неке друге примере који јасно сведоче о постојању клерикализма у православљу.¹⁰

Коначно, уколико се цркви допушта и оправдава идеолошко-политичко посматрање осталих друштвених и политичких чинилаца, не може се тим факторима оспоравати право да цркву посматрају на исти начин.¹¹ Уосталом, недавно је на неким научним скуповима о односу религије и политике, који су се одржавали у западноевропским земљама, било мишљења да се „Српска православна црква, од свих цркви у

¹⁰ Поменимо само, примера ради, да су у неким храмовима Српске православне цркве на дане прославе ослобођења Београда и Србије од фашиста и квислинга били одржани помени за „жртве комунистичког терора“, као и да је у Саборној цркви у Београду претпрошле године био одржан помен за српског квислинга Милана Недића.

¹¹ „Централно место у саопштењу са последњег Сабора Српске православне цркве (крај маја прошле године – прим. Ј.Д.) има позив за образовање владе народне слоге и избављење од зала којим је наш народ изложен, као и од зала нових деоба које прете да у њему завладају. То је предлог какав се и раније чуо, у Меморандуму (мај 1992. године) и позиву на стварање владе народног поверења, националног јединства и свенародног спаса“, као и недавно у интервјуу патријарха Павла у којем тражи стварање владе народног спаса у коју би се укључили сви, „јер не може једна странка да учини за добро народа онолико колико сви заједно“ ...

... Износи се да „власти које су најодговорније за стање у које смо сви доведени немају снаге, ни истинског поверења, ни покрића да народ изведу на прави пут ... Треба уступити место бољим, мирно сараднички и трпеливо. Треба позвати најбоље умне и моралне снаге нашег народа, које би из несепичних, нестраничких побуда прихватили да учествују у заједничкој одговорности за судбину Србије и Црне Горе, Републике Српске, Српских Крајина и читавог нашег народа“. Видети чланак Николе Тодоровића у „Борби“ од 3. јуна 1994, са насловом „Помирење самоопредељења народа и критика власти – Српска православна црква и национално-политичка збивања“.

Овакви ставови Српске православне цркве имају само једну малу „мањкавост“ – они су усмерени на поништавање резултата досадашњих избора и на јасно опредељење народа на тим изборима, јер се на тај начин, са лепим фразама, ствара основа за религијозни „државни удар“, односно за формирање власти по „мери“ цркве. Није тешко закључити да ли се ту ради о клерикализму или не.

европским земљама, највише меша у политичке прилике и да је директно политички ангажована у дневним друштвеним догађајима“.¹²

Расправљајући о односу политике и религије, академик Милорад Екмечић указује да „покушаји да се код Срба створи клерикална држава се посебно виде у покретима да се од Србије створи светосавска и православна држава“. Он посебно наглашава да ће се „брзо показати да је то само зов да се купи улазница за будућу клерикалну Средњу Европу, а то прекида српску историју и упућује српски народ у непознато“. Због тога, по речима тог нашег чувеног историчара, „православној духовности треба дати заслужено место у народној култури, а то другим речима значи да ће будућност српском народу одређивати његова обogaћена култура, а не црква која то од 1804. године надаље није никада вршила“.¹³ Академик Милорад Екмечић констатује да је „садашњи југословенски сукоб модел будућег европског сукоба – демократије која почива на слободној личности и демократије која је заснована на духовно вођеној личности ... југословенска криза је историјска претходница тог сукоба (у Европи је такву улогу одиграо шпански грађански рат пре више од пола века)“. Због тога, „српски народ мора усмерити своје нове политичке институције, као и целу културу, ка очекивању да ће нови конзервативизам са својом ксенофобијом, клерикализмом и национализмом изазвати европску демократију да тражи противотров“, закључује Милорад Екмечић.

Када је реч о тематским целинама у књизи Зорана Милошевића, мора се констатовати да је ипак најслабија она трећа тематска целина,

¹² Недавно је у гласилу београдског Универзитета „Студент“ (број 20 од 1. децембра прошле године) објављен чланак аутора Милана Пешћа са насловом „Са народом, без народа, против народа – Српска православна црква и нови светски поредак“. У тексту се наводи да „када се брижљивије анализирају разлике у ставовима Српске православне цркве – на пример, поменуто раније миротворство и садашњи наглашени национализам – јасно се види да је основа њеног наступа и ангажовања идеолошко-политичка, а не верско-духовна. Српска православна црква се јасно сврстала уз део ултра-десних политичких снага, без обзира да ли су 'националистичке' или 'демократске' оријентације, већ у зависности од тога шта је било више курентно у супротстављању демократски и легално изабраним властима у Србији и Југославији“ ...

.... Духовни оци и не крију своје даље политичке претензије и већ, на пример, говоре о неопходности укључивања свештеника у војску да би се наводно ојачао морал армије. А, заборављају да је војска Краљевине Југославије скоро у свакој чети имала свештенике, али је, ипак, капитулирала у року од десетак дана ...

... Није тешко закључити да што се више Српска православна црква запетљавала у дневну политику, то су њени ставови и постављање били недоследнији и контрадикторнији ... Ставови Српске православне цркве ће бити неприципјелни и контрапродуктивни све док буду у њеним оквирима постојале изразите политичке амбиције, као и да ће она због тога остајати на маргинама друштва, заплетена у сопствени екстремизам и идеолошку острашћеност.

... На срећу, у последње време има доста знакова позитивне еволуције у ставовима Српске православне цркве у једном рационалнијем и савременијем правцу, ослобођеном од идеологизма и митова прошлости. Што јаснија еволуција у том правцу буде, биће боље и за Српску православну цркву и за цео српски народ ...“

¹³ Милорад Екмечић, *Србија између Средње Европе и Европе*, Београд, НИП Политика, 1992, стр. 36-40.

са насловом „О световној политичко-‘теолошкој’ парадигми“. Уколико се изузме његов оригинални и веома подстицајни текст „Ново доба – религија новог светског поретка“ (који је, иначе, интегрално био објављен у једном од претходних бројева „Војног дела“), остали текстови у том делу књиге налазе се на самој граници између публицистике и нескривене апологетике ставова Српске православне цркве, са снажним печатом актуелних политичких ставова и јасним политичким опредељењима аутора. Могао би се чак стећи утисак да је приступ Зорана Милошевића политички острашћен (а, свакако научно недопустив), јер увек када научник изгуби „хладну главу“ и напусти рационално размишљање, највише бива осакаћена сама наука.

Ако чак уважимо тезе Зорана Милошевића о „световној религиозности“ (Социјалистичка партија Србије наводно усваја концепцију световне религије)¹⁴ и ако занемаримо неке његове дубиозне тезе (намерно искривљене), као што је она да Социјалистичка партија Србије сматра да су верници и Српска православна црква угрожени тамо где нема чврсте власти Социјалистичке партије Србије, и са научног и публицистичког становишта је тешко без одговарајућих аргумената прихватити ставове као што је онај да „ако се упореде похвале СПС-овске штампе Слободану Милошевићу и похвале Стаљину, наилазимо на велике сличности“. Такве тврдње су за науку чак и смешне и могу се поредити са аргументацијом јефтиније штампе, исто као и нека посредна „тумачења“ мартовских догађаја из 1991. године (од којих данас све опозиционе партије покушавају да „оперу руке“). Довољно је било само здраворазумски сагледати збивања код нас па видети да су веома тешко одрживе децидиране тврдње Зорана Милошевића да „под влашћу Социјалистичке партије Србије, Српска православна црква и хришћанска религија се уопште не могу надати било чему добром“, као и „ако би Социјалистичка партија Србије полагала испит из хуманизма и хришћанских врлина (?), засигурно га не би положила“.

Такав „искривљени“ приступ Зоран Милошевић има и када разматра однос Српског покрета обнове и Српске православне цркве, што би се могло описати као квазикритика ставова Српског покрета обнове у односу на Српску православну цркву, јер се елементи те релације селективно анализирају. Аутор констатује да је национално питање камен спотицања између највеће опозиционе партије у Србији и наше цркве. Међутим, то је само делимично тачно и тај однос је прошао кроз више фаза. С друге стране, Зоран Милошевић је „превидео“ чињеницу да су идеолошко-политичке сличности између Српског покрета обнове и Српске православне цркве биле много важније за одржавање њихових присних односа него повремене разлике по тзв. националном питању.

¹⁴ То је само показатељ да аутор недовољно јасно разграничава појмове идеологије, религије и политике, односно намерно или ненамерно прикрива њихове заједничке елементе и разлике.

Очито је, даље, да Зоран Милошевић не прави јасну разлику између тзв. националног програма и религијског одређења народа, посебно када говори о „историјској улози Српске православне цркве као политичког и националног субјекта“. Управо је религијско одређење народа ватикански концепт и не би требало заборавити да је на тим основама разбијена претходна Југославија (народи који говоре истим језиком су подељени по верском начелу; а, на пример, по истом „моделу“ је била подељена и холандска нација крајем 16. века и Холанђани католици данас живе у Белгији, док Холанђани протестанти живе у Холандији). Баш ту академик Милорад Екмечић проналази основу за сукоб Европе и Средње Европе, јер је „верска солидарност католичких народа Средње Европе супротстављена начелу лингвистичке солидарности које је долазило из Европе“.¹⁵ Подсетимо се да је Аустроугарска у претходном веку играла на карту „верске солидарности становништва завађених религија, која је стварала свест солидарности у оквирима својих црквених заједница“, а нарочито да би неутралисала свако настојање утемељивања модерних политичких идеологија код Јужних Словена и сваку идеју југословенства.¹⁶ У истом смислу би се могло тврдити и да је појам српства и шири и ужи од православља, односно да се та два појма у својим значајним сегментима „пресецају“, али се не подударају – а у књизи Зорана Милошевића се та два појма изједначавају.

Зоран Милошевић тачно констатује да „православној цркви мањка модерно заснована друштвена доктрина“, а пошто се православље посматра у оштрој супротности са католицизмом, предвиђа се да су сви покушаји католицизма да постигне нешто више на том плану доста неславно завршавани. Да би се православље могло супротставити перманентном прозелитизму и унијатству не може се служити католичком методологијом из једноставног разлога јер би православље тада престало да буде православље. Уколико Српска православна црква жели да ојача свој положај и уколико се жели супротставити све снажнијим нападима на православно „биће“ (како од стране католика, тако и од стране ислама, али и од различитих секти „новог поретка“), она мора понудити нешто ново на духовном (а не на идеолошком и политичком) плану. Једно од највећих достигнућа људске цивилизације представља одвајање цркве од државе и претварање вере у (индивидуално, тзв. приватно) опредељење појединаца – јер, политиком треба да се баве политичари, а духовним животом људи свештеници. У супротном, довољно је видети где води исламски фундаментализам.¹⁷

¹⁵ Милорад Екмечић, *исто*, стр. 7.

¹⁶ У поменутом саопштењу са Синода Српске православне цркве нигде се не помиње Југославија, већ се говори о Србији и Црној Гори, поред Републике Српске, Српских Крајина и читавог српског народа, што сигурно није случајно. Назив Југославија забранили су пре скоро три године западни центри моћи, „наређујући“, на пример, да се уместо назива Савезна Република Југославија користи назив „Србија и Црна Гора“. Не треба заборавити и да су неке опозиционе партије бојкотовале прве савезне изборе у данашњој Југославији крајем маја 1992. године. Сада се поменути ставови међународних фактора постепено и све више мењају.

¹⁷ Зоран Милошевић има разумевања и прихвата ставове Српске православне цркве о вери као приватном опредељењу појединаца. „Третман исповедање

У књизи се са правом указује да „камен темељац критике политичког уређења од стране Српске православне цркве представља безбожништво као политички програм“. Он наводи да је решење које Српска православна црква нуди идеја о богочовеку, али при томе не анализира импликације и сва значења те идеје, која би у крајњем водила утемељивању теистичког и теократског друштва. У књизи се истиче да „није на одмет чути или осетити критику и од стране Српске православне цркве, јер да је слушана по неким питањима и раније, можда би избегли део садашњих невоља“. Зоран Милошевић нам, дакле, коректно тумачи ту критику Српске православне цркве, али не објашњава њене импликације. Исто тако, као што смо већ рекли, као социолог религије он би морао да анализира све релације и, посебно, друштвене и политичке околности у којима се јављају одређени ставови Српске православне цркве, као и ставови различитих политичких фактора о Српској православној цркви. Једноставније речено, када показује „разумевање“ за Српску православну цркву, мора да покаже „разумевање“ и за остале политичке факторе.

Са друге стране, тешко је у потпуности и без анализе конкретних историјских прилика прихватити ауторова тумачења да значај религије расте у временима друштвених криза, као и да „криза разбија наду у будућност, док је религија одржава“. Да би аргументовао ту своју тезу, аутор наводи ставове теолога Јустина Поповића и социолога религије Николе Дуганције, као што су: „што је мање бога у човеку, то је мање човека у човеку“ и „људи се најмање мире са губитком наде, па и несвесно траже средство да је одрже или ојачају“. Али, треба поставити питање да ли је религија јачала у време Другог светског рата и у периоду непосредно после тог рата, јер би се то временско раздобље сигурно могло описати као период велике кризе. Одговор је много више не него да, као и у бројним другим ситуацијама из новије европске и наше историје.

Чињеница је да се у књизи *Политика и теологија* доста оперише са неким „митовима“ који се често могу чути у свакодневном говору (али који су за науку безначајни), као и да се одређене ствари не анализирају доследно и „до краја“. На пример, није тачно да је „социјалистичка Југославија заташкала геноцид хрватских усташа над православним, Јеврејима и Циганима, посебно Јасеновац“, да не говоримо да се сличне „тезе“ (али у обрнутом облику) могу чути у данашњој Хрватској. Исто тако, постављање питања „зар је могуће да цео свет није у праву и да су само Срби, један мали народ, у праву“ довољно је разграђена на политичком плану, што је Зоран Милошевић морао

вере као приватне ствари наилази на оштру критику у Српској православној цркви“ ... јер се „верници на различите начине приморавају на прикривање побожности“.

Индивидуално (можда неспретно названо приватно, што не би требало да буде предмет озбиљне критичке анализе) исповедање вере представља велико достигнуће модерне цивилизације. Свако заговарање мењања тог концепта би имало опасне импликације по друштво и државу у којима се то тражи.

користити у разматрању става Српске православне цркве да „овај проблем захтева црквено-теолошко расветљавање“. Коначно, сличне примедбе би се могле изнети и код помињања чињенице да се Српска православна црква у Другом светском рату јасно сврстала на страну четника и против партизанског покрета, као и код објашњења констатације која се лапидарно износи да „српски теолози прихватају да је светосавље прожето национализмом“.

Међутим, треба констатовати да се у књизи Зорана Милошевића анализира однос Српске православне цркве према рату, као и елементи концепције одбране у доктрини Српске православне цркве. То је један од првих доприноса на плану научног разматрања односа православља према рату, што је сигурно велики квалитет књиге. Нема сумње да би требало даље наставити истраживања у том правцу, без обзира на неке недоследности и нејасноће у приступу Зорана Милошевића које се јављају и у тим анализама. Исто тако, као што смо већ рекли, прилог о „Новом добу“ (*The New Age*), као о религији „новог светског поретка“, представља подстицајан, значајан и оригиналан допринос Зорана Милошевића.¹⁸

Излагање Зорана Милошевића је јасно и концизно, а у књизи се уочава да је реч о аутору са изграђеним методолошким приступом. Постављене класификације и процес закључивања су углавном тачни, уз испољену систематичност и прегледност. Посебну вредност имају конкретна научна истраживања, са много вредних детаља и података, која је вршио овај аутор у свом бављењу проблемима религије, посебно током боравка у Словенији. Могло би се, чак, рећи да се вредност књиге *Политика и теологија* највише испољава у оним деловима у којима аутор показује своју истраживачку зрелост, да поменемо само текстове „Политичко деловање цркве у словеначком моделу цивилног друштва“ и „Понижење са покрајинском црквом“.

Због свега тога, књига Зорана Милошевића *Политика и теологија* представља покушај објашњавања односа политике и вере у конкретним околностима избијања југословенске кризе и великих социјалних, економских и политичких промена на просторима претходне Југославије, који се мора уважити и критички валоризовати. Књига је несумњиво интересантна за све оне који би хтели да прошире своја сазнања о односу политике и теологије у нашим конкретним околностима и у њој се смело, без обзира и на евентуалне грешке (које је аутор сигурно „укалкулисао“), износе доста оригинални ставови, који се и не могу тако често чути у нашој јавности. Само критично постављање Зорана Милошевића, нема сумње, делује позитивно провокативно на његове критичаре. Сам аутор наводи да је „плурализам критика вајар друштвеног напретка – што су критике жешће, надамо се и бољим решењима,

¹⁸ Истраживања овог типа би сигурно требало наставити, с обзиром и на чињеницу да се и код нас све више осећа деловање различитих секти, које у одређеним моментима директно разарају друштвено биће и делују са јасним и конкретним политичким циљевима.

јер тамо где само један ветар дува, и борови расту укриво“ (Љубивоје Ршумовић).

Најбоље је, можда, књигу Зорана Милошевића схватити као допринос проблематизацији односа политике и теологије у нашим конкретним околностима, који ствара шири простор за настављање расправе о тим питањима, за продубљивање наших сазнања у тим расправама, као и за аргументовано супротстављање ставова ради ширења наших сазнања и ради „постављања ствари на њихова места“, нарочито како се буде завршавала ова трагедија југословенских народа.